

Éles Csaba

A világirodalom viszonya a nemzeti irodalmakhoz

Goethe az *Irodalmi sansculottizmus* című, 1795-ben írott cikkében fölteszt egy fontos kérdést: mikor és hol lesz valaki nemzeti klasszikussá? Amilyen egyértelmű ez a problémafelvetése, olyan világos és határozott a rá adott válasza is. „Ha nemzetének történelmében a nagy eseményeket és következményeiket szerencsés és jelentős egységben találja meg; ha honfitársainak érzülete nincs híján a nagyságnak, lelke az érzések mélységének, cselekvésükből nem hiányzik az erő s a következetesség; ha őt magát áthatja a nemzeti szellem, s ilyképp, a benne élő génusz által képesnek érzi magát a rokonszenvre mind a múlt, mind a jelen iránt; ha nemzetét a kultúra oly magas fokán találja, hogy saját művelése is könnyű; ha bőséggel gyűjt anyagot, ha elődeinek tökéletes vagy tökéletlen kísérleteit láthatja...”¹

Ha mindezeket a feltételeket a szerző megtalálja, és azoknak megfelel, akkor nemzete irodalmának (művészetének, kultúrájának) klasszikusává lesz vagy lehet. A világirodalom (egyetemes művészet, világkultúra) klasszikusának követelménye mindehhez képest nem támaszt minőségileg és összetevőiben új feltételeket. A nemzeti irodalmak, művészetek, kultúrák klasszikusai azok az elhivatottak, akikből kikerülnek az egyetemes kiválasztottak. 1795-ben Goethe és kortársai – mindenekelőtt Hegel és Schelling, Schiller és a Schlegel-fivérek – a perifériáról néztek föl az európai angol-francia-spanyol világirodalomra. A kör – különösen a II. világháború óta – világméretűvé szélesedett; de a kérdésfeltevés és a válaszadás helyességén, annak lényegén mit sem változtatott.

A mi nagyon ígéretes tehetségű és forradalmi szemléletű reformkori gondolkodónk, Vasvári Pál Goethétől függetlenül, már 1848 előtt eljutott – igaz, csak tézisszerűen – a híres goethei irodalmi próféciáig. „A világirodalom a nemzetiből fog fejlődni.”² Vasvári aligha gondolta, hogy nemzedékéből éppen barátja és harcostársa, Petőfi Sándor emelkedik föl a magyar népből és nemzetitől az általánosan és mindmáig elismert egyetemesig. A népitől és nemzetitől az egyetemesig Petőfi előtt a magát „embernek és polgárnak” tartó poéta-Mozart: a debreceni Csokonai Vitéz Mihály is eljutott – csakhogy az ő esetében e tény nemzetközi elismertsége mindmáig várat magára.

Azok az írók és költők, akik a leghívebben tudják tükrözni a nemzetet, azok képesek egyszer s mindenkorra a legmélyebben és legigazabban megragadni és ábrázolni az egyetemesen emberit. Az egyes népek-nemzetek legeredményesebb és legtartósabb hatású „ügyvédei”, azaz diplomatái rendszeren és korokon átívelően a költők, írók és más művészek. 1923 januárjában, még a Sorbonne egyetemen is, Petőfi ebben az értelemben árnyékolta be gróf Apponyi Albert 1919/1920 fordulóján Párizsban kifejtett erőfeszítéseit.

„Éppen ez a furcsa a nagy irodalomban – írta a cseh Karel Čapek 1936-ban –; nincs a nemzetnek nemzetibb valamije nála, és mégis mindenki számára érthető, meghitt, közeli

nyelven szól. Semmiféle diplomácia, semmiféle népszövetség nincs olyan egyetemes, mint az irodalom; az emberek azonban nem veszik elég komolyan, erről van szó; és ezért van, hogy még mindig kölcsönösen gyűlölik egymást és olyan idegenek egymásnak.”³

A zene világára vonatkoztatva, versbe formázva, lényegében ugyanezt az érzést és gondolatot fejezi ki a fiatal Juhász Gyula *Gotterhalte* (1905) című költeményének néhány sora:

*Beethoven, bár Bécs adta, elragad,
S Wagner, bár lelke német, elvarázsol.
Hiszem, hogy a művészet tiszta vallás,
Melynek nemes, hódító kultuszában
Szövetséget köt minden érző szív.*⁴

Vesztes csaták vagy a hátországot is sújtó háborús pusztítások következtében azonban – átmenetileg – még a legnagyobb alkotóművészek is tehetetlen „diplomátáknak” mutatkoznak a média révén is gerjesztett „népharaggal” vagy inkább a modern tömegszínhózzissal szemben. Meghökkenítő példa erre a jelenségre Shakespeare párizsi bukása 1822-ben. *Macbeth* című tragédiáját ugyanis egy angol színtársulat kétszer is megkísérelte előadni a Port-Saint-Martin színházban. Sikertelenül, mert a karzaton tüntető ifjúság Napóleon waterloo-i vereségének társfelelőseként utasította el a szerzőt: „Le Shakespeare-rel, a gaz Wellington szárnysegédével!”⁵

Az emigrációba kényszerülő (ám távollétét mind szellemi, erkölcsi, mind pénzügyi értelemben gazdagon kamatoztatni tudó) Voltaire londoni drámaolvasmányai és színházi élményei alapján jutott egy figyelemre méltóan tanulságos, esztétikai következtetésre. Nevezetesen, hogy míg a komédiák többsége a nemzeté – addig a tragédia az egész művelt világé.⁶ Voltaire ezt természetesen az érthetőség és élvezhetőség szempontjából gondolta így. (Nem tette hozzá, hogy ezzel együtt a komédiák – éppen az egy Molière kivételével bizonyosan – a saját koruké, a tragédiák viszont minden századoké.) Elsősorban a drámaköltőre nézve sajnálatos, hogy a Racine és Corneille darabjain iskolázódott irodalmár-bölcselel éppen Shakespeare-t nem értette meg sohasem. Ami nem sikerülhetett a késő klasszikus Voltaire-nek, az évtizedekkel később megadatott a másik nagy francia írónak és költőnek: Victor Hugónak. A legjelentősebb, Csatorna-szigeteken élő származott szerzőnek Shakespeare-ről írt alapvető fontosságú elismerése és mellékes (nem is teljesen helytálló) kritikai megjegyzése egyaránt a romantizmusból ered. „Shakespeare teljesen emberi s egyben angol. Nagyon angol, túlságosan angol. Annyira angol, hogy enyhíti a darabjaiban szereplő királyok szörnyű vétkeit, ha azok angol királyok, megalázza Fülöp Ágostot Földnélküli János előtt...”⁷

Victor Hugo mellett még legalább két nagy francia író gondolta úgy a 19. század első felében – tehát a „klasszikus” romantika korában –, hogy Shakespeare se nem etnikai ellenség, se nem stiláris idegenség. Stendhal⁸ és Chateaubriand is meggyőződéssel vallották és hirdették, hogy az angol Shakespeare olyan barát és szövetséges, akinek nevét a francia nemzeti irodalmi megújulás zászlajára lehet és kell is írni. Chateaubriand fölismerete, hogy Shakespeare egyike a nemzetközi irodalom legnagyobb, nyelvezetével időben messze mutató honi irodalmat teremtő géniuszainak; s akinek ezen szerepköréhez csak Homérosz, Dante és Rabelais öröksége hasonlítható.⁹

Shakespeare németországi recepciója a 18-19. században – tehát a felvilágosodás kori klasszicizmustól a romantikáig (és tovább) –, a franciák fogadtatásától eltérően, egyértelműen és kizárólagosan pozitív. Csorbítatlan és megkérdőjelezhetetlen angol nemzeti művészi habitusával együtt látták őt egyetemesnek, és tekintették őszintén a magukénak. (Klaus Mann *Mephistó*ja tanúsítja, hogy még a Harmadik Birodalomban is.) Lessing és Goethe, Friedrich és különösen August Wilhelm Schlegel különféle műfajú írásaikban helyesen ismerték föl, és nyomatékosan hangsúlyozták is, hogy a *Rómeó és Júlia* vagy a *Szentivánéji álmom*, a *Hamlet* és az *Othello*, a *Lear király* vagy az *Antonius és Cleopátra* szerzője nélkül nem lehetséges érdemben német színházkultúra. Shakespeare termékenyítő hatásának és múlhatatlan varázsának, nemzeti és egyetemes jellegének az a legfőbb titka, hogy a régiekben és kortársaiban, az idegen ajkúakban és honfitársaiban egyaránt radikálisan megértette és megragadta az emberi jellegzetességeket.

„Mindenütt ott van Anglia – fejtette Goethe 1813-ban –, a tengerek mosta, ködökbe és fellegekbe burkolt sziget, e négy égtájon tevékeny. A költő méltó, fontos korban él, és ennek műveltségét, torzulását mind sok derűvel adja elő, sőt, bizonyosan nem hatna ránk ekképp, ha eleven korával nem azonosult volna. Senki sem vetette meg a materiális jelmezt annyira, mint ő; ismeri ő annál jobban az emberek belső viselkedését, és ott mindenki egyforma. Mondják, remekül ábrázolta a rómaiakat; holott hát azok is mind tősgyökeres angolok nála, én ezért rómaiaknak aligha látom őket, mégis, embernek látom mindet, s mert ennyire alapjaikban emberek, illik nekik a római tóga. Ha elfogadjuk ezt az alapképletet, dicséretesnek találjuk anakronizmusait, s műveit épp az teszi oly hallatlanul elevenné, hogy gyakorta sérti a külsőségeket.”¹⁰

Christian Friedrich Hebbel esztétikai gondolkodóként – paradoxnak tűnő módon – Goethe még következetesebb tanítványának bizonyult e vonatkozásban. Harminc évvel később ugyanis kijelentette, hogy „Shakespeare nem volt brit, ahogy Jézus sem volt zsidó.”¹¹ Ezt csak úgy lehet értelmezni, hogy Shakespeare annyira brit, hogy az már egyszerűen emberi. Hebbel ezzel ugyan nem mond ki, de sejtetni enged egy igazán korszakalkotó analógiát. Ahogyan Krisztus az emberiség megváltója, úgy Shakespeare a német teátrumoké. Továbbá a magyaré is, mert Pesten kezdettől fogva a Nemzeti Színház „házi szerzőjeként” tekintettek rá. Petőfinek a *III. Richard* bemutatója (1847) kínált alkalmat arra, hogy leírja laudációját. Már az egyes természeti metaforák is gigantikus képzetűek: „változzék e név hegygé s magasabb lesz a Himalájánál, változzék e név tengerré, s mélyebb és szélesebb lesz az Atlanti-óceánnál; változzék e név csillaggá, s ragyogóbb lesz a napnál.” Ám még ezeket az analógiákat is fölülmúlja azzal a „kozmológiai” fölismeréssel, miszerint Shakespeare „egymaga fele a teremtésnek. Őelőtte tökéletlen volt a világ, s az Isten, midőn őt alkotá, így szóla: nesztek, emberek, ha eddig kételkedtetek, ezután ne kételkedjétek létezésemben és nagyságomban!”¹² Petőfi szemében Shakespeare már annyira nem angol, hogy a világ normális rendje szerint igazából csak franciának szeretné tudni. Mert hogy az angol – költőnk képzeletében – annyit jelent, mint önzőnek és pénzimádónak: tehát lelki nyomorultnak, a poézistól teljesen idegennek vagy mentesnek lenni.¹³ Petőfinek Shakespeare-hez forduló határtalan csodálatában és fékezhetetlen vonzódásában minden bizonytalanság döntő szerepet játszott két, egymást kiegészítő történelemszemléleti vagy inkább politikai tendencia. Az egyik ág a királyok igazi erkölcsi természetének és hatalmi mentalitásának leleplezése – a másik ág a republikánusok „rehabilitálása”: bátor hősiességük és feddhetetlen morális mivoltuk fölmutatása. Amikor Petőfi azt tartja fontos-

nak kiemelni, hogy a *Julius Caesar* vagy a *Coriolanus* költője a legkevésbé német lehetne, akkor egyáltalán nem Lessing és Goethe, a Schlegel-fivérek és Hebbel törekvéseit, hanem a Habsburgok uralmi gyakorlatát utasítja el.

Egy nagy forgószínpad a világtörténelem, s a változó színekben a nemzeti és egyetemes emberi értékek hívei mindig fő szerepet fognak juttatni Shakespeare élő szellemének. Így formáljuk át az *Ahogy tetszik* híres szavait, hogy megvilágítsuk Babits Mihály 1916-ban közzétett fölhívását. „A Shakespeare-jubileum megünneplése a háború alatt kétszerelesen kötelességünk: ha valamikor, a nemzeti elnyomatás korszakában, az irodalom, már pusztá létével is, zsarnok önkény s erős cenzúra alatt, a nemzeti kultúra különállásának biztos jele és záloga volt; úgy ma, megfordítva, az európai kultúra elpusztíthatatlan egységét és testvériségét kell, minden önkény ellen, pusztá létével, dokumentálnia. Shakespeare neve igazán tipikusan jelentős erre az egységre: minden nagy író közül ő az, aki leginkább az egész világnak: a németeké szinte éppannyira, mint az angoloké. Irodalmi hagyományainknál fogva a mienk is.”¹⁴ A poeta doctus utolsó mondatát támasztja alá és gondolja tovább közel húsz évvel később (1934) a kiemelkedő elméleti és gyakorlati (rendezés, igazgatás) színházi szakember, Horváth Árpád cikke is.¹⁵

A stíluson túlmenően az „érzés és a gondolat szépségében” rejlik az irodalom egyetemes jellege – erre a konklúzióra jutott Chateaubriand.¹⁶ Másfelől az az igazán nemzeti – Fábry Zoltán szemszögéből: magyar – irodalom, amely „a jelent a jövő távlatának erejével” képes vizsgálni; s amelynek megvan az ereje ahhoz is, hogy főképp „emberit, művészt: értéket alkosson”.¹⁷ Ezt a figyelmeztető megállapítást „a stószí remete” 1923-ban írta, egy olyan frusztrált korszakban, amikor – nem kis részben a hivatalos Budapest ösztönzésére – soha nem látott mértékben terpeszkedett el a magyar irodalmi tömegkultúrában a pántlikás provincializmus, az árulkodóan igénytelen és tendenciózusan talmi. Ugyanerre a veszélyre – ám főként az európai rangú magyar kultúra éltető és érvényesülő terepét féltve – emelte föl a hangját Szegeden Juhász Gyula is már egy évvel korábban: „Aki értéket jelent e tájon, aki gazdagítja, építi, erősíti, fejleszti és tágitja – világgá tágitja – a magyar kultúrát, az ennek a magyar közösségnek tagja és az egyúttal a még nagyobb közösségnek, az emberiségnek ügyét is szolgálja és előbbre viszi. Minden szűkítés és korlátozás, minden vétó és anathéma csak csorbítása és kisebbitése, elszegényítése a magyar kultúrának. És aki ezt cselekszi – és ma, sajnos akad elég, aki ezt cselekszi – az akármilyen jó hazafinak is vallja magát, ártalmára van a magyarságnak. És ezt nem lehet elégszer hangoztatni, aki a magyarságnak árt, az az emberiségnek is árt.”¹⁸

Mindazonáltal kiemelkedő közép-európai költők és írók – ha mentséget nem is – bizonyos mértékig magyarázatot adtak a főleg a kisebb népek irodalmában, irodalompolitikájában, összefoglalóan: irodalmi közéletében föl-fölbukkanó, kétféle elzárkózási taktikákra és praktikákra. „Milyen boldogok is a nagy nemzetek” – kezdte meditációját Ady Endre még 1906-ban. „Nem kell félniök idegen kultúrák hódításától. Örülnek a versenynek, mely saját kultúrájukat még nagyobb erőfelfejtésre sarkallja. A jövőbe pillantanak be velünk e jelek. Minden kultúra összeölelkezik majd, s féltékeny nem lesz a másokra. Mert félni egy másik kultúrától ma is annyit jelent, mint félni – a kultúrától.”¹⁹ A kisebb nemzetek irodalmi élete nemcsak a külső hatásoktól tarthat, hanem – és még inkább – a nemzeti önismeret és önkritika mélyreható élveboncolásaitól is. „Egy kis nemzet családjában – írja franciául a cseh Kundera Párizsban – a művész sokféle módon, sokféle szállal van megkötvve. Ha Nietzsche harsányan szidja a német jellemet, ha Stendhal kijelenti, hogy Itáliát többre

tartja hazájánál, egyetlen német, egyetlen francia sem sértődik meg; ha egy görög vagy egy cseh ugyanezt merészelné mondani, családjá gyűlöletes árulóként átkozná ki.”²⁰

Egy kultúra egyetemes és nemzeti jellege – az irodalomtól a társalmúvészetekig, az egyes műalkotásoktól a széles szellemi életig – számtalan esetben megragadható és elemezhető. Terjedelmi korlátok okán mellőztük most a zenét és a képzőművészeteket; holott nyilvánvaló, hogy – a magyar kultúránál maradva – mindenekelőtt Bartók és Kodály, a szobrász Izsó Miklós vagy az építész Lechner Ödön nélkül ezen esztétikai probléma körbejárása semmiképpen nem lehet teljes. Megmaradunk az irodalomnál; amelynek térképén nemcsak Szentpétervár, London vagy Párizs, hanem például Rácegrespuszta is megjelöltetett.

Nincs valamirevaló költő vagy író az orosz irodalomban, aki a legcsekélyebb mértékben is megkérdőjelezné Puskin prófétai jelentőségét. Ellenkezőleg, csak az őszinte tiszteletadások szaporodnak. Puskin az a makulátlan „Mózes”, aki Oroszhont elvezette a világirodalomba. Nem mondható véletlennek, hogy mélyen orosz mivoltának és magas európai színvonalának harmonikus szintézisét az a Sztavinszkij is fontosnak tartotta rögzíteni 1935-ben írt önéletrajzában, aki zenéjében teremtette meg ugyanezt. Puskin neve nekünk „nemcsak sokrétűsége és egyetemessége miatt volt különösképpen kedves, hanem programot is jelentett. Puskin természete, mentalitása és egész világnézete révén, legtökéletesebb képviselője annak a rendkívüli típusnak, amely Nagy Pétertől veszi eredetét, és szerencsésen tudja egyesíteni a legspecifikusabb orosz elemeket a nyugati világ szellemi kincseivel.”²¹ Sztavinszkij Puskin több műfajú művészetében, Babits ugyanebben az évtizedben (1932-36) – nem mellékesen az európai antifasiszta népfrentmozgalom megszületésének korában – a *Puszták népe* című klasszikussá vált szociográfiában látta meg a szerző „oroszságát” és magyarságát. Amit Illyés Gyula „elbeszél, az néha a híres orosz írók legsötétebb mélységű témáival rokon. De ahogy elmondja, az csöppet sem orosz. Az teljesen magyar; idegességében is megtart valami nyugalmat s a kétségbeesésében is méltóságot és mértéket, sőt humort.”²²

Mondanivalónk mottóját – Albert Schweitzer szellemiségéből is merítve – magunk fogalmazzuk meg, és esszészerű értekezésünk végére illesztjük. Ha a nemzet eszméje uralkodik a kultúra ideája fölött, akkor emiatt a nemzet is jelentősen károsodik. Ha a kultúra ideája uralkodik a nemzet eszméje fölött, akkor ebből fakadóan a nemzet is jelentősen gazdagodik. Ehhez jön még végszóként, hogy a nemzeti kultúra eszméje mellett nem szabad megfélekednünk a kultúra nemzetének eszméjéről sem.

Jegyzetek

1 Johann Wolfgang von Goethe: *Irodalmi sansculottizmus*, in: *Irodalmi és művészeti írások, válogatta és szerkesztette: Pók Lajos, Európa Könyvkiadó, 1985, 46. o.*

2 Vasvári Pál: „A márciusi ifjak egyike én valék”. *Válogatott írások, levelek, beszédek, Zrínyi Katonai Kiadó, 1988, 47. o.*

3 Karel Čapek: *Északi utazás*, in: *Barangolások Európában, Európa Könyvkiadó – Madách Könyv- és Lapkiadó, Budapest-Pozsony, 1973, II. kötet, 49-50. o.*

- 4 Juhász Gyula összes versei, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 1. kötet, 28. o.
- 5 Vö.: Stendhal: Rossini élete, in: Zenei írások, Magyar Helikon, 1973, 525. o. és Rónay György: Az önérzet fonákja, in: Jegyzetlapok, Magvető Könyvkiadó, 1969, 315. o.
- 6 Vö.: Voltaire: Filozófiai levelek, in: Válogatott filozófiai írásai, Akadémiai Kiadó, 1991, 109. o.
- 7 Victor Hugo: Shakespeare, Gutenberg Kiadó, 1929, 293. o.
- 8 Vö.: Stendhal: Racine et Shakespeare (1. kötet: 1823., 2. kötet: 1825)
- 9 Vö.: François René de Chateaubriand: Síron túli emlékiratok. Válogatás, Osiris Kiadó, 1999, 138. o.
- 10 Johann Wolfgang von Goethe: Antik és modern. Antológia a művészetekről, összeálította és szerkesztette: Pók Lajos, Gondolat Kiadó, 1981, 493. o.
- 11 Idézi: Hauser Arnold: A művészet szociológiája, Gondolat Kiadó, 1982, 141. o.
- 12 Petőfi Sándor: Nemzeti Színház, in: Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, 297. o.
- 13 Uo. 296. o.
- 14 Babits Mihály: A Shakespeare-ünnephez, in: Esszék, tanulmányok, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, I. kötet, 430. o.
- 15 Vö.: Horváth Árpád: Tradíció, in: Modernség és tradíció, Gondolat Kiadó, 1982, 277. o.
- 16 Vö.: Chateaubriand: i.m. 142. o.
- 17 Vö.: Fábry Zoltán: Irodalom és magyarság (Húsvéti hitvita), in: Fábry Zoltán összegyűjtött írásai, 1. kötet (1920-1925) Újságcikkek, tanulmányok, Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava, 1980, 150. o.
- 18 Juhász Gyula: Csevegés, in: Juhász Gyula összes művei, 6. kötet: Prózai írások, 1918-1922. Akadémiai Kiadó, 1969, 452. o. A szemelvény folytatásaként a költő pozitív és negatív életműpéldákat is említ. Érdemesebb azonban idézni három évvel későbbi sokatmondó és plasztikus példapárjait. „Akinek Hubay zenéje, Benczúr képei és Ábrányi versei jelentik a magyarság netovábbját, azoknak nem csoda, ha idegenül hat Kodály, Ferenczy Károly és Ady művészete.” (Szakállszárító, in: Juhász Gyula összes művei, 4. kötet: Elbeszélések, színpadi játékok, aforizmák, Akadémiai Kiadó, 1975, 318. o.)
- 19 Ady Endre: Jegyzetek a napról. I. A New Royal Theater, in: Ady Endre összes prózai művei, VII. kötet, Akadémiai Kiadó, 1968, 89. o.
- 20 Milan Kundera: Elárult testamentumok, Európa Könyvkiadó, 1996, 179. o.
- 21 Igor Fjodorovics Sztravinszkij: Életem, Zeneműkiadó, 1969, 89. o.
- 22 Babits Mihály: Illyés Gyula versben és prózában, in: Esszék, tanulmányok, i.m. II. kötet, 335. o. Ehhez kapcsolódik az érintett szerző egyszerre poétikus és precíz, tartalmas és tömör hitvallása megmásíthatatlan magyarságáról és empatikus egyetemességéről. „Lelket cseréljen – írta Párizsban, 1946-ban –, ki hazát cserél. Lelkemet csak gazdagítani szeretném. Csak gondolatot és tapasztalatot akarok cserélni. Igen, csiszolódni, köszörlődni is szeretnék. Hogy minél alkalmasabb magyar legyek, az egy emberiség kezében.” (Franciaországi változatok, in: Szíves kalauz. Útirajzok, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974, 432. o.)